

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp

(12)

ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

છંડોના વિવરણમાં ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્ધતિભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્ધતિભાર. છંડોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્ધતિભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્ધતિભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લઘુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

છંડ કમાંક ૧૮ થી ૨૦ માં ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા સંધિ જ પ્રયુક્ત થઈ છે એટલે કે ફક્ત ગુરુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રકારના છંડોમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્ધતિભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. ખાસ કરીને એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે જેમાં પહેલા લઘુઅક્ષર પર એક શબ્દ પૂરો થતો હોય અને બીજા લઘુઅક્ષરથી નવો શબ્દ શરૂ થતો હોય એ રીતના પ્રયોગની છૂટ, ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંડોમાં જ કરી શકાય છે.

ગણવિભાજનમાં જે ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં એ બે લઘુઅક્ષરો વચ્ચે પણ ખાલી જગ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧૮)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી

ઝંગ બોલી ખમ્મા ખમ્મા હિંમત બોલી અલ્લા બેલી

કોનો સાથ જીવનમાં સારો 'શૂન્ય' તમે પોતે જ વિચારો

મહેનત પાછળ બબ્બે બાહુ કિસ્મત પાછળ માત્ર હથેલી

(ગાંગલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

સા ત સ મં દર, તર વા ચા લી, જ્યા રે કો ઈ, ના વ અ કે લી;

ઝ ઝ બો લી, ખમ્ મા ખમ્ મા, હિં મત બો લી, અલ્ લા બે લી.

કો નો સા થ જુ, વન માં સા રો, શૂન્ ય ત મે પો, તે જ વિ ચા રો;

મૃહે નત પા છળ, બબ્ બે બા હુ, કિસ્ મત પા છળ, માત્ર ર હ થે લી.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૬, ૨૭.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

એક સૂકા વૃક્ષ સમો છું પણ ધરતીને લીલીછમ રાખું છું
વેરી હો બલે સંજોગ-પવન હું ડાળને અણનમ રાખું છું
કૃષિકાર જગે કહેવાઉં છું દુર્ગધ છે મારા વસ્તોમાં
પણ શ્રમથી ધસાતાં હાડમહીં ચંદનની ઝોરમ રાખું છું
(ગાઝલકાર : ‘ગાની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

એક સૂકા વૃક્ષ, શ સ મો છું પણ, ધર તી ને લી લી, છમ રા ખું છું;
વે રી હો બ લે, સં જો ગ પ વન, હું ડા અ ને અણ, નમ રા ખું છું.
કૃ ષિ કા ર જ ગે, કહે વા ઉં છું, દુર ગં ધ છે મા, રા વસ્ત્રો માં;
પણ શ્રમ થી ધ સા, તાં હા ડ મ હીં, ચં દન ની ઝો, રમ રા ખું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા અને
લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૧૬ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં બીજો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ
અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

૧	જિસ દિલ મેં બસા થા ખ્યાર તેરા ઉસ દિલ કો કલી કા તોડ દિયા (મુકેશ તથા લતા મંગેશકર)
૨	મૈં પલ દો પલ કા શાયર હું પલ દો પલ મેરી કહાની હૈ (મુકેશ)
૩	હમ તુઝે મુહઘ્યત કરકે સનમ રોતે ભી રહે હંસતે ભી રહે (મુકેશ)
૪	ધૂ લેને દો નાજુક હોટો કો કુછ ઓર નહીં હૈ જામ હૈ યે (મુહઘ્યદ રફી)
૫	બાબુલ કી દુઆએ લેતી જા જા તુઝું સુખી સંસાર મિલે (મુહઘ્યદ રફી)
૬	દિલ લૂટનેવાલે જાદુગાર અબ મૈને તુઝે પહ્યાના હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશકર)
૭	યા દિલ કી સુનો દુનિયાવાલો યા મુઝું અભી ચુપ રહને દો (હેમંતકુમાર)
૮	વો પાસ રહે યા દૂર રહે નજરો મેં સમાએ રહતે હૈન (સુરૈયા)
૯	ચંદન-સા બદન ચંચલ ચિતવન ધીરે સે તેરા યે મુસ્કાના (મુકેશ)
૧૦	હમ છોડ ચલે હૈન મેહફિલ કો યાદ આએ કલી તો મત રોના (મુકેશ)

૧૧	આ જાઓ તડપતે હૈને અરમાં અબ રાત ગુજરનેવાલી હૈ (લતા મંગેશકર)
૧૨	જીવન સે ભરી તેરી આંખે મજબૂર કરેં જુને કે લિએ (કિશોરકુમાર)
૧૩	સપનો કી સુહાની દુનિયા કો આંખો મેં બસાના મુશ્કિલ હૈ (તલત મહમૃદ)
૧૪	ગૈરોં પે કરમ અપનોં પે સિતમ ચૈ જાન-એ-વફા યે ઝુલ્મ ન કર (લતા મંગેશકર)
૧૫	યે દિલ હૈ મુહબ્બત કા પ્યાસા ઇસ દિલ કા તડપના ક્યા કહિએ (મુકેશ)

(૧૬)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ષગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૩૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

ગોખથી હેઠે ઉતરો ખ્યારા ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો
માનવ રૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઇશ્ર લાગો છો
નૌકાને જે પાર ઉતારે એવું ઊંડું પાણી ક્યાં
કહેવાને તો હમણાં કહી દઉં આપ સમંદર લાગો છો
(ગાંગાગા : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ગો ખ થી હે ઠે, ઉત રો ખ્યા રા, ત્યાં તો પથ્થ થર, લા ગો છો;
મા નવ રૂ પ ધ, રો છો ત્યા રે, સા ચા ઇશ્ર વર, લા ગો છો.
નૌ કા ને જે, પા ર ઉ તા રે, એ વું ઊંડું, પા ણી ક્યાં;
કહે વા ને તો, હમ ણાં કહી દઉં, આ પ સ મં દર, લા ગો છો.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	ચાંદી કી દીવાર ન તોડી પ્યાર ભરા દિલ તોડ દિયા (મુકેશ)
૨	કૂલ તુમ્હેં લેજા હૈ ખત મેં કૂલ નહીં મેરા દિલ હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશકર)
૩	ક્યા મિલિએ એસે લોગો સે જીનકી ફિતરત છુપી રહે (મુહમ્મદ રફી)
૪	તન્હા-તન્હા દુખ ઝેલેંગે મેહફિલ-મેહફિલ ગાએંગે (ગુલામ અલી - જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૫	તેરી ચમકતી આંખો કે આગે યે સિતારે કુછ ભી નહીં (તલત મહમૂદ અને લતા મંગેશકર)
૬	ચેહરા હૈ યા ચાંદ ખિલા હૈ જુલ્દ્ધ ધનેરી છાંવ હૈ ક્યા (કિશોરકુમાર)

(૨૦)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨ગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

આખો દિ' થત્નો હસવાના

અડધી રાતે દ્રસકાં છાનાં

કૂલ ગુલાબી હૈયા પાછળ

જામ્બોના અણાખૂટ ખજાના

(ગાંગાગાગા : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગાણવિભાજન :-

આ ખો દિ યત્ત, નો હસ વા ના;
અડ ધી રા તે, ઝુસ કાં છા ના.
કૂ લ ગુ લા બી, હૈ યા પા છળ;
જાખ મો ના અણા, ખૂ ટ ખ જા ના.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

પંક્તિને અંતે આવતા અનુસ્વારની છૂટ અનુસ્વારના નિયમોને આધીન લઈ શકાય છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુષ્ઠ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

હું એક મજાનું રમકડું છું
મનમાં આવે ત્યાં રખું છું
અભિમાન મને મંજૂર નથી
ક્યારેક છતાં યે અકડું છું
(ગાંગલકાર : અમૃત ‘ધાયલ’)

ગાણવિભાજન :-

હું એ ક મ જા, નું ર મક કું છું;
મન માં આ વે, ત્યાં રખ કું છું.
અ લિ મા ન મ ને, મં જૂ ર ન થી;
ક્યા રે ક છ તાં, યે અક કું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાગાંલલગા, લલગાંગાગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૮ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં પહેલો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

૧	દૈર-ઓ-હરમ મેં બસનેવાલો (જગજુત સિંધ)
૨	સચ્ચી બાત કહી થી મૈને (જગજુત સિંધ)
૩	ચાક જિગાર કે સી લેતે હૈ (જગજુત સિંધ)
૪	ગમ કા ફસાના કિસકો સુનાએં (શમશાદ બેગમ)

(૨૧)

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

હોઠે ભાવ ને હૈયે બ્યંગ

વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો બ્યક્ત ન કર

‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાભંગ

(ગાઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હો ઠે ભા વ ને, હૈ યે વ્યંગ;
વા હ રે દુનિ થા, તા રા ઢંગ..
અં ગત વા તો, વ્યક્ત ત ન કર;
શૂન્ય થ શે મરે, થા દા ભંગ.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગાગાલલ અને ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

ગજલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવાથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજુ શકાશે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	સબ કી બાતોં સુનતા હું (ઉદય શાહ)
૨	કિતની સુન્દર દિખતી હો (ઉદય શાહ)
૩	ધર આયા મેરા પરદેસી (લતા મંગેશ્કર)

(૨૨)

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાગાંગાગા-ગાગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૫, ૨૩.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા બે ગુરુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાગાંગાગા ગાગાં) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

મોટે ભાગે આ છંદ 'ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થયેલો જોવા મળે છે કે જેની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

ઉદાહરણ :-

સાચી છે મહોબ્બત તો એક એવી કલા મળશે

મળવાના વિચારોમાં મળવાની મજા મળશે

દુનિયાના દુઃખો તારો આધાત ભુલાવે છે

નહોઠી એ ખબર અમને આ રીતે દવા મળશે

(ગાજલકાર : 'મરીઝ')

ગણવિભાજન :-

સા ચી છે મ હોબ્બ, બત તો, એ કે વી ક લા, મળ શે;

મળ વા ના વિ ચા, રો માં, મળ વા ની મ જા, મળ શે.

દુનિ યા ના દુઃ ખો, તા રો, આ ધા ત ભુ લા, વે છે;

ન્હો તી એ ખ બર, અમ ને, આ રી તે દ વા, મળ શે.

ઉપરોક્ત છંદ 'ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં' મોટે ભાગે 'ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપે જ પ્રયોજયેલો જોવા મળે છે. 'મરીઝ'ની ઉપરોક્ત ગાજલ 'ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપમાં જ છે.

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

૧	હોટો સે છુ લો તુમ મેરા ગીત અમર કર દો (જગજીત સિંઘ)
૨	એ મેરે દિલ-એ-નાદાં તૂ ગમ સે ન ધબરાના (લતા મંગેશકર)
૩	બચપન કી મુહુબ્યત કો દિલ સે ન જુદા કરના (લતા મંગેશકર)
૪	દુટે હુએ ખ્વાબો ને હમકો યે સિખાયા હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૫	હમ દઈ કા અફસાના દુનિયા કો સુના દેંગે (શમશાદ બેગમ)

ઉપરોક્ત યાદી પૈકી ગીત ક્રમાંક ૧ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે જ્યારે બાકીના ગીત ક્રમાંક ૨ થી ૫ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે.

